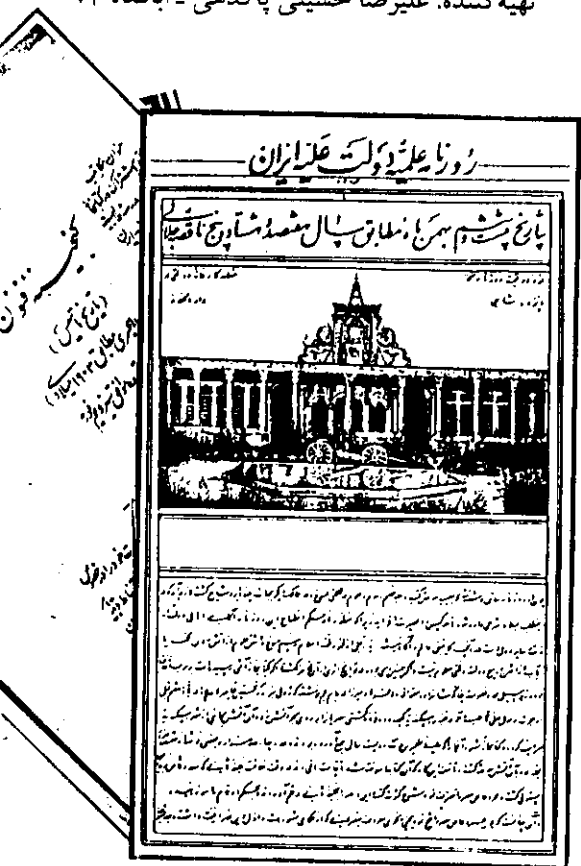

نگاهی به نخستین نشریه علمی ایران

تهیه کننده: علیرضا حسینی پاکدهی - آبانماه ۷۳

□ مقاله ذیل از چگونگی و نحوه انتشار نخستین مجله علمی در ایران «روزنامه علمیه دولت علمیه ایران» و محتوا و مندرجات آن سخن می‌گوید و از حیث جامعه‌شناختی، زمینه اجتماعی این نشریه را نشان می‌دهد.

مقدمه

مطبوعات به‌طور عام در دنیای کنونی از جمله معیارها و شاخصهای توسعه فرهنگی - اجتماعی به حساب می‌آیند. امروزه جامعه‌ای را توسعه یافته می‌نامند که در کنار شاخصهای اقتصادی و جمعیتی، نظیر تولید ناخالص ملی، درآمد سرانه، تولید فولاد، تولید انرژی و برق صنعتی، نرخ امید به زندگی، نرخ مرگ و میر و نرخ زاد و ولد، ساخت سنی و جنسی جمعیت و شاخصهای دیگر، «آموزش و اطلاعات»، یا به عبارتی دیگر، عنصر «اطلاعات» و «میزان دانایی اجتماعی» در آن برجسته باشد. بدون تردید در چنین جامعه‌ای، مطبوعات و به ویژه «نشریات علمی و تخصصی» به‌عنوان وسیله‌ای برای توزیع، انباشت و همچنین تولید داده‌ها و اطلاعات علمی در جهت گسترش، شکوفایی، تعالی و پیشرفت همه‌جانبه آن، به‌طور روزافزون نقش حیاتی و اساسی دارد و نیز نقش سیستم عصبی آن جامعه را ایفا می‌کنند.

پیدایش و گسترش وسایل ارتباط جمعی به‌خصوص تکنولوژیهای نوین ارتباطی، باعث شده است تا برخی گمان برند که دیگر عصر مطبوعات یا نشریات و به‌طور کلی عصر «فرهنگ نوشتاری» به سر آمده است و وارد «دوران بصری» یا «فرهنگ تصویری» شده‌ایم. این ادعا اگر کم و بیش در مورد نشریات سرگرم‌کننده و بی‌محتوا مصداق داشته باشد در مورد نشریات تخصصی و علمی بدون تردید صادق نخواهد بود. زیرا نتایج تحقیقات و بررسیهای متخصصان علوم ارتباطی و اجتماعی حکایت از آن دارد که نه تنها از میزان اعتبار و ارزش این گونه نشریات کاسته نشده است بلکه دائماً در عصر حاضر که آن را عصر «ارتباطات» یا «اطلاعات» یا «فراصنعتی» و غیره نامیده‌اند، نقش و منزلت و جایگاه این رسانه‌ها، عمیقتر، گسترده‌تر و حساستر شده است. به ویژه آنکه شاهد گسترش روزافزون رشته‌های متعدد علمی در ابعاد بسیار تخصصی و همچنین مؤسسات و نهادها و آزمایشگاههای تحقیقی - پژوهشی هستیم و این امر، ضرورت گسترش هر چه بیشتر و تخصصی‌تر و غنی‌تر این گونه نشریات را توجیه و تبیین می‌کند. جامعه ما، علی‌رغم دارا بودن غنای فرهنگی و پیشینه ارزشمند تاریخی، نه تنها با شاخصهای اقتصادی - اجتماعی و جمعیتی به

عنوان کشوری توسعه‌نیافته مورد ارزیابی قرار می‌گیرد بلکه از بُعد شاخصهای فرهنگی - اجتماعی و میزان تولید اطلاعات و خصوصاً میزان سرانه مطبوعات نیز توسعه‌نیافته قلمداد می‌شود و از حداقلهای تعیین شده از سوی سازمان تربیتی علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) در این زمینه، فاصله بسیار دارد و این در وضعیتی است که در حدود ۱۵۸ سال میلادی از انتشار نخستین روزنامه و ۱۳۱ سال میلادی از انتشار نخستین نشریه علمی در ایران می‌گذارد. بر اساس آماري که سازمان یونسکو در مورد وضعیت رسانه‌های جهان در سال ۱۹۹۰ تهیه کرده است برای هر هزار نفر جمعیت ایران فقط ۲۲ نسخه روزنامه و برای هر هزار نفر باسواد کشور، ۳۶ نسخه روزنامه وجود دارد که از این حیث، کشور ما از کشورهای نظیر ترکیه، مصر، لبنان، تونس، الجزایر در موقعیت بدتری قرار دارد.^(۱)

در این مقاله به بررسی اجمالی نخستین نشریه علمی ایران می‌پردازیم و در حد امکان به پرسشهایی از این قبیل پاسخ می‌دهیم: نخستین نشریه علمی ایران کدام نشریه بوده؟ چه ویژگیها و خصوصیات داشته؟ در کجا، کی و به چه مدت انتشار می‌یافته؟ به

مدارس و مطرح شدن افکار نو - عمدتاً اروپایی - ترویج و تبلیغ روشهای جدید فکری و مذهبی در ایران طی قرن نوزدهم، (در دهه ۴۰ و ۵۰ و خصوصاً ۶۰) بازار مناسبی برای خواندن و نوشتن در کشور ایجاد کرد و وضعیت جدیدی پیدا شد که احتمال می‌رفت عوامل ملی و غیردولتی از این موقعیت استفاده کنند و قدرت و نفوذی در مقابل دولت ناصری پدید آوردند. همچنین از طرفی گسترش مطبوعات، ضرورت تأسیس ادارات جدید رسمی کردن امور مطبوعاتی و ارتباطی را مطرح ساخت. این تحولات ناصرالدین شاه را تا حدی نگران کرد و در سال ۱۸۶۳ م. / ۱۲۷۹ ه. صنیع الملک موظف شد ریاست اداره مطبوعات دولتی را در تهران به عهده بگیرد. در همین سال، ناصرالدین شاه، دستور انتشار روزنامه‌های دولتی تازه را صادر کرد و علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، وزیر علوم، مأمور تأسیس و انتشار این روزنامه‌ها شد. به دستور اعتضادالسلطنه، روزنامه دولت علیه ایران و اداره مطبوعات دولتی به ساختمان مدرسه دارالفنون انتقال یافت و این مدرسه مرکز انتشار و پخش روزنامه‌های دولتی شد. در کنار روزنامه دولت علیه ایران سه روزنامه جدید ماهانه منتشر می‌شد ولی فقط می‌باید مباحث تاریخی، فرهنگی و علمی را مطرح می‌کردند و حرفی از امور سیاسی و دولتی به میان نمی‌آوردند. اولین روزنامه یا نشریه ماهانه جدید به نام روزنامه علمیّه دولت علیه ایران در ۱۱ ژانویه ۱۸۶۴ / ۱ شعبان ۱۲۸۰ ه. منتشر شد. این روزنامه که اغلب به زبانهای عربی و فرانسه نیز چاپ می‌شد به مقالات علمی اختصاص داشت^(۳).

استاد محیط طباطبائی در مورد انتشار روزنامه علمیّه می‌نویسد: «... علیقلی میرزا [یکی از پسران متعدد فتحعلی شاه از مادری گرجی] در سال ۱۲۸۰ [ه ق] روزنامه علمیّه را دایر کرد که علی‌الظاهر خود در تحریر آن مقام اول را داشت و لحن برخی مقاله‌ها نشان می‌دهد که از زبان او سخن گفته می‌شود. شاهزاده بدین ترتیب در وادی روزنامه‌نگاری قدم گذارد و قدیمیترین روزنامه علمی مملکت را به سه زبان فارسی و عربی و انگلیسی انتشار داد. مسلم است معلمان مدرسه دارالفنون در این کار دستیار او بودند. چنانکه متن فرانسه شماره‌ها عموماً به دستخط موسیو رشیار معلم تازه مسلمان زبان فرانسه دارالفنون نوشته و ناگزیر قبل از تحریر به فرانسه ترجمه می‌شد. متن عربی که به خط نسخ خوانایی نوشته شده، ترجمه فرد فارسی زبانی بوده که به زبان عربی آشنا می‌باشد ولی به فکر و تنظیم عبارت فارسی نزدیکتر از عربی است»^(۴). وی همچنین یادآور می‌شود که باید پذیرفت که استعداد علمی و ادبی شاهزاده علیقلی میرزا که خود شاعر و ریاضیدان و آشنا به زبان فرانسه و نجوم شرقی و غربی متخلص به عیقری بوده به این دو روزنامه یعنی علمیّه و ملتئی و روزنامه دیگری که وی آن را منتشر می‌ساخت و اختصاص به مقالات تاریخی داشت - صورتی بیش از استعداد مقبول زمان بخشیده است. بنابراین باید علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه وزیر علوم زمان ناصرالدین شاه را بنیانگذار مطبوعات علمی و ادبی ایران شناخت. وجود ارباب دانش و بینش در حلقه معاشرت و مجالست او و استفاده از وجودشان در تحریر و تنظیم این مطالب را باید از درایت او ناشی دانست و حقی «که وی در ایجاد روزنامه علمی و ادبی و یا مجله‌نگاری داشته نمی‌توان نادیده گرفت»^(۵).

دو تن از محققان در مقاله‌ای تحت عنوان «مجلات علمی تخصصی ایران» درباره نخستین نشریه علمی ایران چنین آورده‌اند: «نخستین مجله علمی ایران، ۱۱ ژانویه ۱۸۶۴ یعنی ۲۷ سال بعد از

چه زبان یا زبانهایی منتشر می‌شده؟ تیراژ، مالکیت و حوزه انتشار آن چقدر و چگونه بوده؟ وضعیت اجتماعی - فرهنگی و اقتصادی جامعه در زمان انتشار این نشریه چگونه بوده؟ و سرانجام آنکه، سبک و سیاق و محتوای مطالب مندرج در آن چگونه بوده است؟

علمیه نخستین نشریه علمی ایران

نخستین روزنامه‌ها به زبان فارسی در هندوستان پدید آمدند. از اواخر قرن هیجدهم میلادی روزنامه‌هایی به زبان فارسی در این کشور منتشر شدند.^(۶) اما اولین روزنامه‌ای که در ایران منتشر شد روزنامه‌ای بود به نام کاغذ اخبار که در ۱۲۵۳ ه ق / ۱۸۳۷ میلادی در تهران توسط میرزا صالح شیرازی انتشار یافت. از تاریخ انتشار کاغذ اخبار کمی بیش از یک قرن و نیم می‌گذرد و اساساً روزنامه‌نویسی به معنی نوین آن، نیز هنر و پیشه و صنعت دیرینه‌ای نیست و بیش از چهار قرن در عالم سابقه وجود ندارد و طلوع این کوکب تابان بعد از ظهور صنعت چاپ در مغرب زمین صورت پذیرفته است.

پیدایش و گسترش صنعت چاپ و نشر کتاب و روزنامه، ایجاد

انتشار نخستین روزنامه در ایران به دستور ناصرالدین شاه و به صورت ماهنامه منتشر شد. شاه می‌خواست به تقلید از کشورهای اروپایی در ایران نیز مجله علمی منتشر شود [۶۴ سال قبل از آن تاریخ در سراسر جهان یک صد عنوان مجله علمی منتشر می‌شد که ظرف ۱۵۰ سال به هزار برابر و ظرف ۱۶۸ سال به دو هزار برابر رسید]^(۶). آنها همچنین یادآور شده‌اند که سالی که نخستین مجله علمی ایران منتشر شد، تعداد محصلان (محصل به معنی امروزی) فقط ۳۸۷ نفر بود^(۷). علاوه بر این ادوارد براون نیز این‌گونه خاطر نشان می‌کند: «نشریه علمی به زبان فارسی در ایران با انتشار روزنامه علمیه دولت علیه ایران آغاز یافت...»^(۸)

تا اینجا می‌توانیم به اختصار بگوییم که نخستین نشریه علمی که در ایران منتشر شده «روزنامه علمی دولت علیه ایران» بوده است اما یک سؤال باقی می‌ماند و آن اینکه این نشریه را باید «روزنامه» دانست یا «مجله»؟ در ادامه مطلب با توجه به مطالب این نشریه و نظر برخی از صاحبزنان سعی خواهیم کرد که این نکته را روشن سازیم:

نخستین نشریه علمی ایران: روزنامه یا مجله؟

امروزه روز همگان به تجربه می‌دانند که فرق بین روزنامه، مجله، هفته‌نامه، ماهنامه و فصلنامه چیست. اینها همه، صرف‌نظر از برخی تفاوتها از حیث شکل و محتوا زیر نام کلی مطبوعات دوره‌ای یا ادواریها (Periodicals) دسته‌بندی می‌شوند، با وجود این، این گفته کافی نیست. به عقیده پیرآلبر، در جهان روزنامه‌ها و مجلات، طبقه‌بندی بر حسب نوع است و کم‌وبیش حالت دلخواهانه دارد، زیرا گروه‌بندی عنوانها و ستونها باعث می‌شود که شخصیت واقعی مطبوعات پوشیده بماند و اصالت آنها نیز نادیده گرفته شود در حالی که توجه به تفاوت‌های اصولی هر نشریه با نشریات رقیب بهتر می‌تواند مشخص‌کننده خصوصیات آن باشد. طبقاً ضوابط طبقه‌بندی مطبوعات متعدد است. یکی آنکه به‌طور کلی نشریات را بر حسب دوره انتشار (روزانه، هفتگی، ماهانه و غیره) طبقه‌بندی کنیم که کاری است خالی از دقت و ظرافت. طریقه دیگر، ملاک قرار دادن شکل ظاهری است (از قبیل قطع و شیوه چاپ، صفحه‌آرایی، تعداد صفحات، بها و نحوه عرضه کردن مطالب) که باز هم نمی‌تواند آشکارکننده طبیعت واقعی نشریه‌ای باشد و بالاخره طبقه‌بندی بر حسب نوع و کیفیت و محتوا یا گروه خوانندگان که بیشتر معمول است ولی باز هم نمی‌تواند کاملاً مؤثر و عملی باشد^(۹). وی همچنین یادآور می‌شود که به‌طور کلی می‌توان مجموعه اشخاص بالغ [و باسواد] را مشتری و خواننده روزنامه‌های یومیه به شمار آورد ولی در مورد مجلات وضع به گونه‌ای دیگر است و هر نوع و هر گروه از مجلات، مشتریانی خاص خود دارند که معمولاً به یک گروه مشخص جامعه ارتباط می‌یابند^(۱۰).

پیرآلبر عقیده دارد که مطبوعات را بر حسب زمان انتشارشان به دو دسته کلی طبقه‌بندی می‌کنند: ۱. مطبوعات دوره‌ای؛ ۲. مطبوعات غیردوره‌ای. دسته اول به‌طور اعم برای روزنامه، مجلات هفتگی، ماهنامه‌ها و فصلنامه‌ها به کار برده می‌شود اما به‌طور اخص منظور از مطبوعات دوره‌ای همه نشریاتی است که به‌طور غیر روزانه، یعنی در فاصله‌های زمانی معین (هفته، دو هفته، ماه، دو ماه، فصل و سال و غیره) انتشار می‌یابد و در مورد نشریاتی که هر روز منتشر می‌شوند واژه روزنامه (Newspaper) را به کار می‌برند. نشریات غیر دوره‌ای

■ نخستین نشریه علمی منتشر شده در ایران نیز دولتی بود و توسط وزیر علوم وقت و تحت نظارت صنایع الملک، ریاست اداره مطبوعات دولتی در تهران منتشر می‌شده است.

■ روزنامه علمی دولت علیه ایران را بیشتر می‌توان یک «مجله» دانست تا «روزنامه»، هر چند که عنوان آن در روزنامه ذکر شده است.

نشریاتی هستند که در زمان خاص و معینی انتشار پیدا نمی‌کنند نظیر کتابها، رساله‌ها، جزوات و غیره. آلبر در زمینه اقسام مطبوعات دوره‌ای - تا اینجا این نکته به نحوی روشن است که نشریه علمی دولت علیه ایران دوره‌ای بوده است - نیز تأکید دارد که هر نوع طبقه‌بندی در این زمینه قراردادی و مصنوعی است و ضوابطی که برای آن می‌توان قائل شد متعدد است. یکی از منطقی‌ترین ضوابط، که با طبیعت مطبوعات نیز سازگارتر است، رابطه مستدرجات یک نشریه با خبرها و وقایع روز است. با توجه به این ضابطه می‌توان نشریات دوره‌ای را به‌طور قراردادی به سه طبقه عمده تقسیم کرد: ۱. مجلات خبری - اطلاعاتی (عمومی یا اختصاصی)؛ ۲. مجلات یا نشریات سرگرم‌کننده یا خواندنیهای عمومی به زبان ساده و عامه‌پسند؛ ۳. نشریات مستند^(۱۱).

با توجه به اینکه نخستین نشریه علمی ایران با نوع سوم از طبقه‌بندی پیرآلبر بیشتر مطابقت دارد به ویژگیها و خصوصیات این نوع از نشریات دوره‌ای از دیدگاه وی بیشتر می‌پردازیم. به عقیده وی معمولاً این مجلات مشتریان محدود و خاصی دارند زیرا، بر حسب طبیعت خود، فقط معدودی اهل فن که نیازمند کسب اطلاعات جدید در زمینه فن و دانش و فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی خویش هستند از مقالات آن بهره می‌برند. با وجود این می‌توان گفت که این مجلات با تنوع و گستردگی زمینه‌هایشان حتی بیش از انواع کتابهای تخصصی در پیشرفت و توسعه دانش امروزی مؤثرند. علاوه بر این مجلاتی وجود دارند که ناشر افکار گروه‌های تحقیقاتی، فلسفی و ادبی به شمار می‌روند و یا جنبه‌های کاملاً تخصصی دارند و مطالب آنها جز برای اهل فن قابل استفاده نیست، با وجود این، مجموعه این قبیل مجلات از قاعده‌ای کلی پیروی می‌کنند و آن درج مطالب مستندی است که بتوان در زمینه‌های مختلف علمی بدانها استناد جست و از هر یک از مطالب آن به عنوان یک سند عملی بهره گرفت^(۱۲).

درباره نشریات علمی، گونه‌ای دیگر از طبقه‌بندی بر اساس مخاطبان آنها ارائه شده است که از این دیدگاه سه نوع نشریه علمی را می‌توان از یکدیگر تمیز داد: ۱. نشریاتی که مطالب علمی خود را برای عامه مردم می‌نویسند و به اصطلاح می‌خواهند علوم را «عامه فهم» کنند؛ ۲. نشریات علمی که به‌صورت درسی است و برای دانش‌آموزان کلاسهای بالای دبیرستان و احیاناً دانشجویان نوشته می‌شوند؛ ۳. نشریات علمی که برای محققان و دانشمندان نوشته می‌شوند^(۱۳).

در پژوهشی که در سال ۱۳۷۰ در زمینه نشریات علمی ایران انجام شده است، محقق ضمن بررسی تعاریف مختلف از منابع متعدد درباره تعریف نشریات علمی، به این نتیجه رسیده است که:

میرزا صالح شیرازی

برد و مجله الطب بیروت را در ۱۸۸۴ [یعنی دقیقاً بیست سال پس از انتشار نخستین نشریه علمی در ایران] بدین نام انتشار داد. وی همچنین درباره این لفظ در زبان ترکی عثمانی معتقد است که ابتدا در مورد مجموعه قوانین معمول در محاکم رسمی به صورت مجله الاحکام به کار می‌رفته و بعداً در این زبان نیز به معنی نشریات زماندار مرسوم و معمول شده است. او سپس اضافه می‌کند که به‌طور کلی باید در نظر گرفت که کلمه «مجله» در زبانهای عربی و ترکی و فارسی متوالیاً در برابر لفظ «رووی» فرانسه به کار برده شد و نخستین بار در ایران روزنامه‌ای که به این نام و نشان و کیفیت انتشار یافت مجله بهار در سال ۱۳۲۸ هجری بود. در دوره ناصری روزنامه ملتی و روزنامه علمیه و روزنامه‌های علمی، مریخ، دانش، مجموعه گنجینه فنون عهد مظفری از حیث مدلول و وضع انتشار، حکم مجله را داشتند ولی بدین نام معروف نشدند، در صورتی که روزنامه‌های ملتی و علمی که در فاصله ۱۲۸۰ و ۱۲۸۷ هجری به‌طور ماهانه چاپ و نشر می‌شدند از حیث مندرجات خود در سطح مجله‌های اختصاصی قرار داشتند. با وجود این چون به نام «مجله» موسوم نبودند پس باید مجله بهار را نخستین نشریه فارسی دانست که به اسم و رسم و شکل مجله یا «رووی» در ایران منتشر شد^(۱۶).

با توجه به نکات مذکور به ویژه نظرات استاد محیط طباطبائی، اگر بخواهیم به نتیجه‌گیری پردازیم می‌توانیم بگوییم که روزنامه علمیه دولت علیّه ایران را بیشتر می‌توان یک «مجله» دانست تا «روزنامه»، هر چند که عنوان آن «روزنامه» ذکر شده است. همان‌گونه که استاد محیط یادآور شده‌اند کلمه مجله به‌عنوان نشریه زماندار از ۱۸۸۴ م. یعنی بیست سال پس از انتشار نخستین نشریه علمی در ایران، ابتدا در لبنان به کار رفته و سپس در ایران برای مجله استبداد در ۱۳۲۵ استفاده شده است، اما این مجله از نظر وی هیچ‌گونه شباهتی به مجله نداشته و نشریه‌ای جریده‌مانند بوده است. بنابراین بر اساس نکاتی که در فوق آوردیم و همچنین نگاهی گذرا به محتوای مقالات و مندرجات نشریه مورد بررسی، و شرایط علمی - فرهنگی آن روز ایران شاید بتوانیم این نشریه را مجله‌ای علمی بدانیم البته با ذکر این نکته که مطالب و مقالات این مجله فقط به یک رشته علمی اختصاص نداشته است و چنانکه از محتوای آن برمی‌آید در زمینه‌های نجوم، ریاضی، فیزیک، سکه‌شناسی، تاریخ، جغرافیا، کیمیا و پزشکی مقاله داشته است و در هر شماره در یکی از این حوزه‌های علمی، مقاله منتشر می‌کرده است. علاوه بر این بد نیست اشاره کنیم که محسنیان راد و محمد جعفری در مقاله خود تحت عنوان «مجلات علمی تخصصی ایران» از این نشریه به عنوان «نخستین مجله علمی ایران» یاد کرده‌اند، لیکن آن را مجله‌ای علمی برای «عامه» به حساب آورده‌اند^(۱۷). و ادوارد براون نیز همان‌گونه که پیشتر خاطر نشان کردیم این نشریه را نخستین «نشریه» علمی به زبان فارسی دانسته است.

مشخصات ظاهری روزنامه علمیه

نخستین شماره روزنامه علمیه دولت علیّه ایران به تاریخ دوشنبه، بیست و هفتم دی ماه سنه ۷۸۵ ناقصه جلالی در شش صفحه منتشر شده است که در صفحه اول و نیمی از صفحه دوم آن، مطالب به زبان فارسی و به خط نستعلیق زیبایی نگاشته شده و نیمه دیگر صفحه دوم سفید باقی‌مانده است. صفحه سوم این شماره به زبان عربی است که به ترجمه همان مطلب فارسی اختصاص یافته و در ابتدای آن

نشریات علمی مجلاتی هستند که به انعکاس پژوهشها، مطالعات و مقالات در جهت اشاعه آموزش یا رشد علمی در زمینه‌های علوم تخصصی - علوم انسانی، فنی و مهندسی، پایه، کشاورزی و پزشکی - می‌پردازند^(۱۴).

تا بدینجا به اختصار اشاره‌ای به برخی از طبقه‌بندیهای مطبوعات خصوصاً نشریات علمی نمودیم، حال بد نیست که تعریفی نیز از کلمه «مجله» ارائه دهیم تا شاید از این رهگذر بتوانیم به مقصود خود نزدیکتر شویم. درباره کلمه مجله در لغت‌نامه دهخدا چنین آمده است: «آنچه که همچون کتاب و رساله از اخبار و موضوعات و مقالات مختلف هفته‌ای یا پانزده روزی یا ماهی و جز آن طبع کنند و انتشار دهند»^(۱۵). دهخدا علاوه بر این در همانجا، آن را صحیفه حکمت؛ کتاب حکمت و ادب و یا صحیفه که در آن حکمت باشد نیز دانسته است. چنانکه ملاحظه می‌کنیم این تعریف بسیار عام و گسترده است.

استاد فقید محیط طباطبائی در مبحثی تحت عنوان «روزنامه‌ها یا نشریه‌های زماندار» با اشاره به اینکه «روزنامه» چنانکه از نامش دریافت می‌شود در فاصله روزهایی از هفته باید به چاپ برسد به نوع دیگری از این نشریه‌ها اشاره دارد که به نظر وی آن را به زبان فرانسه مطبوعات دوره‌ای (پرس پرودییک) و در عربی صحف مؤوقوّه می‌خوانند و بارزترین شکل این‌گونه نشریات را «مجله» می‌داند که ممکن است ماهیانه و فصلی و دو ماهه و شش ماهه باشد و یا در میان شماره‌های متوالی آن فاصله‌های زمانی متفاوت وجود داشته باشد. وی در ادامه اضافه می‌کند که راجع به نشر مجله در اروپا و آمریکا بحثی نداریم زیرا همان‌طور که ظهور چاپ روزنامه در آنجا تقدم ممتد زمانی بر ایران داشته، مجله هم سابقه طولانی‌تری دارد. از یکصد سال پیش یا قدری کمتر در بیروت کلمه مجله را که به معنی «صحیفه حکمت» یا نوشتن دانش و خیر در فرهنگهای زبان عربی به‌کار می‌رفت برای این‌گونه مطبوعات دوره‌ای زماندار به‌کار بردند. به نظر او مجله مانند کلمه‌های مظنه و مَبْرَه لفظی عربی الاصل و مشتق از ریشه جَلَّ است که باید از زبانهای آرامی و عبری و سریانی به عربی وارد شده باشد. به هر صورت، ابراهیم یازجی، ادیب لغوی معروف لبنانی، نخستین بار این لفظ را از مورد خاص لغوی آن که «صحیفه حکمت» باشد برگرفت و در برابر مطبوعات دوره‌ای و زماندار به کار

تاریخ «یوم الاثنین غرة شعبان المعظم سنه ۱۲۸۰ الهجریه» آمده است و به خط نسخ خوشی تا نیمه صفحه چهارم ادامه یافته و نیمه دیگر این صفحه نیز سفید رها شده است. صفحات پنجم و ششم این شماره به طور کامل به زبان فرانسه تخصیص یافته و ترجمه مطلب فارسی به این زبان در آن درج شده و تاریخ ۱۱ ژانویه ۱۸۶۴ م. را بر خود دارد.

این نشریه به سه زبان فارسی، عربی و فرانسه منتشر می‌شده و قطع آن ۲۶ در ۴۰ سانتی‌متر و تعداد صفحات آن متغیر بوده و برخی از شماره‌های آن تا ۱۷ صفحه بالغ می‌شده است. قیمت تک شماره آن پانزده شاهی ذکر شده و در ابتدای سال سوم تأسیس، قیمت اشتراک سالیانه آن بانضمام روزنامه دولتی، سه تومان و شش هزار دینار تعیین شده است.

نشریه علمیه با چاپ سنگی در «منطبعة کارخانه دولتی در دارالخلافة طهران» در مدرسه دارالفنون به طبع می‌رسیده و در برخی از شماره‌های آن این عبارت نیز آمده است: «منطبعة دارالخلافة ناصره در کارخانه دارالانطباع دولتی در مدرسه مبارکه دارالفنون» یا «منطبعة دارالخلافة الباهرة طهران در دارالطباعة دولتی در مدرسه مبارکه دارالفنون».

عنوان اصلی این نشریه که در تمامی شماره‌های موجود تکرار شده چنین است: «روزنامه علمیه دولت علیه ایران». این نشریه پس از عنوان خود در نیمه اول صفحه اول، تصویری از منظره نمای شمالی عمارت دارالفنون را با ساعت مخصوص آن آورده و از ۱۲۸۰ تا ۱۲۸۷ هـ.ق، پنجاه و سه شماره در طول مدت هفت سال انتشار یافته که سهم هر ماه کمتر از یک شماره می‌شود. البته مدتی نیز انتشار آن توقف داشته است. به نظر محیط طباطبائی این نشریه سه سال پیش از دستور تفکیک «دولت علیه» زیر نظر اعتضادالسلطنه شروع به انتشار کرده و تا سال ۱۲۸۱ هـ.ق. هفده شماره از آن به چاپ رسیده ولی شماره ۱۸ آن در محرم ۱۲۸۳ و مقارن با موضوع تفکیک انتشار یافته و معلوم می‌دارد که در سال ۱۲۸۲ تعطیل بوده است. نوبت دوم انتشار آن با روزنامه دولتی و روزنامه ملت سنیه که از شماره سوم به بعد به نام روزنامه ملتی نامیده شد در ۱۲۸۳ آغاز و تا ۱۲۸۷ چاپ و نشر می‌شده است^(۱۸).

روزنامه علمیه دولت علیه ایران

صدرهاشمی، تصویر سرلوحه این نشریه را سر در عمارت شمس العماره تهران خاطر نشان کرده^(۱۹) که احتمالاً اشتباه است. به هر حال چنانکه تصویر سرلوحه این نشریه نشان می‌دهد ساعت بزرگی در وسط و دو شیر و خورشید در دو طرف آن منقوش شده است. در پایین تصویر نیز سه نفر قراول و همچنین قراول دیگری دم در ایستاده و نقش حوضی با دو توپ که عکس آنها در آب حوض منعکس شده، دیده می‌شود. این تصویر به نقاش ماهر عصر ناصری، ابوالحسن خان غفاری نسبت داده شده است و از آثار با ارزش هنری این عهد به شمار می‌آید.

به عقیده محیط طباطبائی، مسؤول تحریر و ترجمه بخش فرانسه آن موسیو ریشار، معلم زبان فرانسه دارالفنون، بوده و فارسی آن را هر کس که می‌نگاشته، ظاهراً چنین وانمود می‌کرده که اعتضادالسلطنه آن را می‌نویسد. در موضوعات ریاضی، نجوم و تقویم از ملاعلی محمد اصفهانی پدر میرزا عبدالغفار و میرزا عبدالوهاب، منجمان معروف درباری قطعاً استفاده می‌شده که مادام‌الحیات سمت معلمی و هم‌نشینی اعتضادالسلطنه را داشت. عبارات بخش عربی آن نشان می‌دهد که مترجم از فضلی ایرانی آشنا به زبان عربی اهل علم بوده و آثار نارسایی و نفوذ ترکیبات فارسی در آن نمودار است. فارسی آن هم چندان فصیح و رسا نیست و از زبان ترجمه بیش از تحریر بهره می‌برد^(۲۰).

از انتشار نخستین روزنامه تا مدتی طولانی پس از آن، انتشار مطبوعات غیردولتی متداول نبوده و حکومت‌های استبدادی قاجاری اجازه چنین امری را نمی‌داده‌اند و نخستین نشریه علمی منتشر شده در ایران نیز دولتی بود و توسط وزیر علوم وقت و تحت نظارت صنایع‌الملک، ریاست اداره مطبوعات دولتی در تهران منتشر می‌شده است. علاوه بر این، با آنکه طبق دستور ناصرالدین شاه مأموران دولتی و ادارات به اشتراک روزنامه‌های دولتی مجبور بودند، تیراژ آنها بسیار محدود بود و در واقع فقط بین رؤسای ادارات و کتابخانه‌ها و عده‌ای از تحصیلکردگان پخش می‌شد. به عقیده مولانا، روزنامه در بین روحانیان و طبقات تجار و پیشه‌ور وسیله فرنگی محسوب می‌شد و این برداشت عاملی در منع پخش و افزایش تیراژ روزنامه در ایران به شمار می‌رفت. تیراژ روزنامه در سال ۱۸۶۷ م. از ۱۱۱۵ نسخه تجاوز نمی‌کرده است^(۲۱).

محتوا و مندرجات روزنامه علمیه

برای رعایت اختصار در اینجا فقط به ذکر بخشی از سرمقاله این نشریه و در ادامه در جدولی به محتوای کلی نسخ موجود آن اکتفا می‌کنیم. به دنبال تصویر نمای دارالفنون که پیش از این آن را وصف کردیم سرمقاله که هدف و مقصود از انتشار نشریه را روشن می‌سازد، بدون هیچ عنوان یا تیترو، این‌گونه شروع شده است: «چون منظور نظر کیمیا اثر اعلی‌حضرت قدر قدرت اقدس ظلّ اللّهی ولی نعمت کلّ ممالک محروسة ایران تربیت و ترقی ملت و دولتست و رواج علم و صنعت بسیاری از علوم و صنایع که در ازمنه سالفه در ایران بوده و سایر دول آنرا تحصیل و تکمیل کردند یا علم و صنعتی که در این دولت ابدمدت از دول خارجه بایران نقل و تحویل شده با سایر اخبار مفیده جدیده چنانکه باید بر مردم آشکار نیست برای استحضار عموم خلائق و انتشار علوم که فواید بزرگ بر او مترتب است از جانب سنی‌الجوانب شاهنشاهی حکم محکم قدر قوام باعتضادالسلطنه وزیر علوم و صنایع صادر گشت که روزنامه علمیه در هر ماهی یکمرتبه سمت

می‌توان انتشار نخستین نشریه علمی ایران را در آن زمان، علی‌رغم تمامی کاستی‌ها، گامی مثبت تلقی کرد که بدون وجود افرادی معدود، روشن بین و دوراندیش نمی‌توانسته است صورت تحقق پذیرد.

از دیدگاه وی در این زمان شیوع داشته است و نه ترویج آن.

آدمیت در مبحثی تحت عنوان «در تحول روزنامه‌نگاری» چنین آورده است: «در دورهٔ بلافصل پیش از سپهسالار، چهار روزنامه دایر بودند - روزنامه‌هایی کم ارزش و بی‌هوده نویس، مگر روزنامهٔ علمیه که به نسبت سودمند بود ...» (۲۵)

اصلاحات و اقداماتی که امیرکبیر آغاز کرده بود هر چند تداوم نیافت و بار دیگر اوضاع کشور روبه وخامت گذاشت اما ثمره و نتیجهٔ برخی از اقدامات او زمینه‌ساز تحولات اجتماعی و بیداری افکار عمومی شد، از جمله بهبود اوضاع ارتباطی و زیرساخت‌های مربوطه به آن باعث شد تا راه برای پیشرفتهای فکری و فرهنگی هموار شود. چارلز عیسوی می‌نویسد: «... تلاشهایی که امیرکبیر صدراعظم نوگرا برای ایجاد کارخانه‌های صنعتی انجام داد با شکست روبرو شد ولی بعضی از اصلاحات اداری و آموزشی وی پایا بود. به ایران سال ۱۸۶۲ م. برمی‌گردیم که سفیر فرانسه آرتور دوگوبینو پس از چهار سال غیبت، علائمی از پیشرفت نظیر سازندگی زیاد، تأسیس جاده‌ها، بهبود خدمات پستی و خدمات انتقال وجوه بین شهرها را گزارش کرده است.» (۲۶) وی همچنین در جایی دیگر با اشاره به اینکه کاهش شدید محصول ابریشم یعنی مهمترین کالای صادراتی در اواخر ۱۸۶۰، خشکسالی‌های پایی، سقوط ارزش نقره و سقوط شدید نرخهای جهانی مواد اولیه در این سالها بر اقتصاد ایران تأثیر فزایندهٔ منفی گذاشت می‌افزاید: «ضمناً راههای ارتباطی ایران با دنیای خارج، با برقراری خطوط تلگرافی به اروپا و راه افتادن کشتی‌های تجاری در دریای خزر و خلیج فارس روبه بهبود گذاشت...» (۲۷) از این رو می‌بینیم که هر چند اوضاع اقتصادی ایران در سالهای مقارن با انتشار نخستین نشریهٔ علمی بسیار بد توصیف شده لیکن از نظر زیرساخت‌های ارتباطی که لازمهٔ توسعه و گسترش مسائل علمی و فرهنگی است بهبود نسبی یافته است.

چارلز عیسوی، جمعیت ایران را در زمان نشر نخستین نشریهٔ علمی ایران به نقل از هامبلی و بی‌مونت ۵ میلیون نفر ذکر کرده است و به نقل از تامسون در آوریل ۱۸۶۸ می‌نویسد: «... جمعیت ایران امروزه از ۵ میلیون نفر تجاوز نمی‌کند و در عین حال احتمال دارد که این رقم بالاتر از ۴ میلیون نفر هم نباشد ...» (۲۸) تامسون ترکیب جمعیت ایران را از لحاظ شهری و غیرشهری بودن این‌گونه ذکر کرده است: «ساکنین شهرها ۱۰۰۰۰۰۰ نفر، جمعیت عشایر ۱۷۰۰۰۰۰ نفر، باقی سکنه ۱۷۰۰۰۰۰ نفر و کل جمعیت نیز ۴۴۰۰۰۰۰ نفر.» (۳۰) گاهی گذرا به ارقام و داده‌های فوق به نحوی نشان می‌دهد که تقریباً چهارپنجم جمعیت ایران - به استثنای ساکنین شهرها - هیچ‌گونه دسترسی و آمادگی برای دریافت مطبوعات نداشته‌اند و حتی اکثریت یک پنجم باقیمانده ساکن شهرها نیز از بُعد سواد و به‌ویژه درآمد توانایی آن را نداشته‌اند که به این‌گونه امور بپردازند. برای درک بهتر موضوع به‌وضعیت سواد در ایران قرن نوزدهم هم نیز نگاهی

انتطباع یابد تا مطالعه کنندگانرا از آن فایده و بهرهٔ کلی حاصل شود. «علوم و صناعات هر وقتی از اوقات و زمانی از ازمه در یکی از امکانهٔ عالم شیوع و رواج داشته بعد از مدتی بمملکت دگر نقل شده ... بعد از انقراض دولت عجم علم را در ایران رونقی نبود در دولت صفویه رواجی خواست پیدا کند دوامی نکرد در ابتدای دولت روزافزون قاجاریه اول ترقی و علم بود ولی نه چندان تا هنگام ظهور ... ناصرالدین شاه قاجار ... که تا ابد پاینده باد و کویب اقبالش از ملک سلطنت تابنده روزبروز و آن بآن علوم و صنایع در ترقی است چنانکه تقاضیل آن بعد از این در روزنامه‌های بعد ان‌شاءالله تعالی ثبت و مندرج خواهد شد.»

بررسی جامعه‌شناسی - تاریخی دورهٔ انتشار نخستین نشریهٔ علمی ایران

فریدون آدمیت با اشاره به اقدامات و تصمیمات و افکار بلندنظرانهٔ امیرکبیر، دوران پس از او را این‌گونه توصیف می‌کند: «با بر افتادن دولت امیر کبیر ... چرخ دستگاه اصلاح و ترقی از گردش بازماند. به حقیقت علیه آن خیز تاریخی، کشور راه قهقرا گرفت. از پایان عصر میرزا تقی خان (محررم ۱۲۶۸) تا آغاز دولت سپهسالار (۱۲۸۷) بیست سال گذشت - بیست سالی که سه مرحلهٔ مختلف و متمایز را پیمود: ۱. فترت هفت ساله: صدارت اعتمادالدولهٔ نوری، از محرم ۱۲۶۸ تا محرم ۱۲۷۵؛ ۲. ترقیخواهی سه ساله: تلاش ناتمام، از ۱۲۷۵ تا ۱۲۷۸؛ ۳. بحران ده ساله: بحران سیاسی و اقتصادی، از ۱۲۷۸ تا ۱۲۸۷.» (۲۲)

ولی همچنین پیرامون دورهٔ ترقیخواهی سه ساله با اشاره به اینکه اندیشهٔ اصلاح جلوه‌های تازه یافت و به سرعت در دستگاه دیوان نمایان شد، می‌افزاید: «زمینهٔ تحول عقلانی این دوره را از دو کتاب بدست می‌دهیم. یکی «حکمت ناصریه» یا «کتاب دیاکرت» که ترجمهٔ رسالهٔ نامدار دکارت «گفتار در روش بکار بردن عقل» است. دیگر «فلک‌السعاده» نوشتهٔ علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه وزیر علوم. این وزیر دانشمند در انتشار رسالهٔ دکارت هم دست داشت ...» (۲۳) به دنبال یک دوران بسیار کوتاه اما نسبتاً درخشان است که شاهد پدیدار شدن چهار روزنامه که یکی از آنها نخستین نشریهٔ علمی ایران به دست وزیری دانشمند بوده هستیم. مروری کوتاه بر محتوای این نشریه، کم و بیش آشکار ساخت که بیشترین مقالات آن در زمینهٔ نجوم بوده است. حال بد نیست که برای روشن شدن این نکته به چند مجلهٔ دیگر به نقل از آدمیت اشاره کنیم. وی دربارهٔ فلک‌السعاده تألیف علیقلی میرزا، چنین می‌نویسد: «فلک‌السعاده معروف فکر علمی - تحلیلی نویسنده است. رساله‌اش را بر پایهٔ تحقیقات نیوتن و با توجه به آرای دانشوران پیشین (خاصه بیرونی و فارابی) پرداخته. احکام نجومی را سر بسر بی‌معنی می‌داند، معتقد به اصالت عمل و اختیار آدمی است، و دشمن خرافات پرستی. می‌گوید: کواکب کیهانی خواه بنا بر هیأت بطلمیوسی و خواه به اعتقاد «حرکت ارض بنا بر هیأت جدیدیهٔ صحیحیه» در هیچ‌گونه حوادث زمین مؤثر نیستند؛ و اساساً اختلافی در طبع اجرام فی حد ذاته نیست. در واقع احکام منجمان جز اقادیل کاذبین و اساطیرالاولین نیست ... این احکام نجوم و اخبار رمال و جفار، کذب محض است.» (۲۴) از این مختصر می‌توان استنباط کرد که منظور نظر علیقلی میرزا در پرداختن بالنسبه زیاد به «نجوم» در روزنامهٔ علمیه، مبارزه با طرز اندیشهٔ غلطی بوده است که

چگونگی تاریخ انتشار، حجم تقریبی و موضوع هر یک از شماره‌های موجود روزنامه علمی دولت علیه ایران

شماره نشریه	تاریخ انتشار	تعداد صفحات	موضوع
۱	۱ شعبان ۱۲۸۰ هـ. / ۱۱ ژانویه ۱۸۶۴ م.	۶ ص (۱/۵ ص فارسی / ۱/۵ ص عربی / ۲ ص فرانسه)	تاریخ علم
۲	۱ رمضان ۱۲۸۰ هـ. / ۹ فوریه ۱۸۶۴ م.	۱۲ ص (۵ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۴ ص فرانسه)	تاریخ و نجوم
۳	۱ شوال ۱۲۸۰ هـ. / ۱۰ مارس ۱۸۶۴ م.	۱۲ ص (۳ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۶ ص فرانسه)	نجوم
۴	۱ ذیقعدہ ۱۲۸۰ هـ. / ۸ آوریل ۱۸۶۴ م.	۱۳ ص (۵ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۵ ص فرانسه)	نجوم
۵	۱ ذی‌حجه ۱۲۸۰ هـ. / ۱ مه ۱۸۶۴ م.	۱۳ ص (۳ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۶ ص فرانسه)	پزشکی / حساب و هندسه
۶	۱ محرم ۱۲۸۱ هـ. / ۶ ژوئن ۱۸۶۴ م.	۱۷ ص (۴ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۹ ص فرانسه)	تاریخ، نجوم
۷	۱ صفر ۱۲۸۱ هـ. / ۶ جولای ۱۸۶۴ م.	۱۳ ص (۴ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۶ ص فرانسه)	نجوم
۸	۱ ربیع‌الاول ۱۲۸۱ هـ. / ۵ اوت ۱۸۶۴ م.	۱۲ ص (۵ ص فارسی / ۲ ص عربی / ۵ ص فرانسه)	تاریخ، نجوم، ارتباطات
۹	۱ ربیع‌الثانی ۱۲۸۱ هـ. / ۴ سپتامبر ۱۸۶۴ م.	۱۲ ص (۳ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۶ ص فرانسه)	هیئت و نجوم
۱۰	۱ جمادى‌الاول ۱۲۸۱ هـ. / ۳ اکتبر ۱۸۶۴ م.	۷ ص (۲ ص فارسی / ۱/۵ ص عربی / ۳/۵ ص فرانسه)	تاریخ، صنعت
۱۱	۱ جمادى‌الثانی ۱۲۸۱ هـ. / ۲ نوامبر ۱۸۶۴ م.	۱۵ ص (۵ ص فارسی / ۳/۵ ص عربی / ۶/۵ ص فرانسه)	جغرافیا، نجوم
۱۲	۱ رجب ۱۲۸۱ هـ. / ۷ دسامبر ۱۸۶۴ م.	۸ ص (۲/۵ ص فارسی / ۱/۵ ص عربی / ۴ ص فرانسه)	نجوم
۱۳	۱ شعبان ۱۲۸۱ هـ. / ۳۱ دسامبر ۱۸۶۴ م.	۱۱ ص (۳ ص فارسی / ۳ ص عربی / ۵ ص فرانسه)	سکه‌شناسی
۱۴	۱ رمضان ۱۲۸۱ هـ. / ۲۹ ژانویه ۱۸۶۵ م.	۹ ص (۳ ص فارسی / ۲ ص عربی / ۴ ص فرانسه)	سکه‌شناسی
۱۵	۱ شوال ۱۲۸۱ هـ. / ۲۷ فوریه ۱۸۶۵ م.	۷ ص (۲ ص فارسی / ۲ ص عربی / ۳ ص فرانسه)	هیئت و نجوم
۱۶	۱ ذی‌قعدہ ۱۲۸۱ هـ. / ۲۹ مارس ۱۸۶۵ م.	۵ ص (۱/۵ ص فارسی / ۱/۵ ص عربی / ۲ ص فرانسه)	جغرافیا، تاریخ
۱۷	۱ ذی‌حجه ۱۲۸۱ هـ. / ۲۷ آوریل ۱۸۶۵ م.	۸ ص (۲ ص فارسی / ۲ ص عربی / ۴ ص فرانسه)	دینی - مذهبی
۱۸	۱ محرم ۱۲۸۳ هـ. / ؟	؟	؟
۲۳	۱ جمادى‌الثانی ۱۲۸۳ هـ. / ؟	؟ (۲ فارسی / ۱/۲ ص عربی / ۱/۲ ص فرانسه)	کیمیا (شیمی)
۲۶	۱ صفر ۱۲۸۴ هـ. / ۴ ژوئن ۱۸۶۷ م.	۷ ص (۲ ص فارسی / ۱/۵ ص عربی / ۳/۵ ص فرانسه)	جغرافیا، نجوم
۲۸	۱ ربیع‌الثانی ۱۲۸۴ هـ. / ؟	؟ (۲ فارسی / ۱/۲ ص عربی / ۱/۲ ص فرانسه)	علم لغت
۳۰	۱ جمادى‌الثانی ۱۲۸۴ هـ. / ؟	؟ (ناقص)	نجوم
۳۴	۱ شوال ۱۲۸۴ هـ. / ۲۷ ژانویه ۱۸۶۸ م.	۷ ص (۲ ص فارسی / ۲ ص عربی / ۳ ص فرانسه)	پزشکی و دامپزشکی
۳۵	۱ ذیقعدہ ۱۲۸۴ هـ. / ۲۵ فوریه ۱۸۶۸ م.	۷ ص (۲ ص فارسی / ۱ ص عربی / ۴ ص فرانسه)	پزشکی و دامپزشکی
۳۷	۱ محرم ۱۲۸۵ هـ. / ۲۵ آوریل ۱۸۶۸ م.	۸ ص (۲/۵ ص فارسی / ۱/۵ ص عربی / ۴ ص فرانسه)	تاریخ، مذهب
۴۰	۱ ربیع‌الثانی ۱۲۸۵ هـ. / ؟	؟ (ناقص)	کشاورزی

استثنایی برخوردار است می‌نویسد: «با توجه به دستمزدها در سال ۱۸۷۳ م، یک نفر کارگر روزمزد در رشت ۸ تا ۱۰ شاهی دریافت (۵۰۴ دینار) می‌کرد، و نجاران و بناها ۲ قران می‌گرفتند. در سال ۱۸۷۸ م، دستمزد کارگران کشاورزی بطور متوسط روزانه ۳ دینار بود...»^(۳۳) حال اگر این ارقام را با قیمت یک شماره روزنامه علمی که ۱۵ شاهی بود مقایسه کنیم می‌بینیم که برای تهیه یک نسخه از آن یک کارگر روزمزد می‌بایست دستمزد دو روز خود را به‌طور کامل می‌پرداخت و یک کارگر کشاورز نزدیک به دستمزد ۳ روز خود را. جالب آنکه این وضعیت بهترین ایالت ایران در آن زمان بوده است. با در نظر گرفتن نکات فوق و مسائلی چون استبداد سیاسی، بی‌کفایتی حکام، اوضاع آشفته سیاسی و اجتماعی، رقابت دو کشور استعمارگر اروپایی انگلستان و فرانسه از یک سو و همسایه شمالی یعنی روسیه از سوی دیگر برای دست‌اندازی به ایران، فقر اقتصادی، پراکندگی زیاد از حد جمعیت و اصولاً کمی جمعیت، بیسوادی، نبود شرایط مناسب و زیرساخت‌های کافی و غیره در یک جمله می‌توان گفت اوضاع و شرایط مطلوبی برای انتشار مطبوعات و گسترش و شکوفایی آنها به‌ویژه نشریات علمی در زمان انتشار نخستین نشریه علمی ایران وجود نداشته است. بنابراین، با وجود این موقعیتی که

می‌افتد. عیسوی یادآور می‌شود که در ایران نیز «... همانند مصر و ترکیه، هیأت‌های دانشجویی به اروپا اعزام می‌شد ولی میزان آنها بسیار کم بود. در سال ۱۸۱۱ م. دو جوان ایرانی و در سال ۱۸۱۵ م. پنج نفر دیگر به انگلیس اعزام شدند تا در زمینه شعب مختلف علوم و صنعت به تحصیل بپردازند. در سال ۱۸۴۴ م. پنج نفر دیگر به فرانسه گسیل شدند که به دنبال آنها در سال ۱۸۶۱ م. چهل و دو نفر دیگر هم اعزام گردیدند. چند نفر دیگر هم به خرج خود راهی اروپا شدند و در سال ۱۹۱۱ م. حدود ۵۰۰ نفر دانشجوی ایرانی در اروپا وجود داشت. تأسیس دارالفنون مدرسه جدید ایران در سال ۱۸۵۱ م. اهمیت زیادی نداشت و بنای دانشگاه تهران در سال ۱۹۰۱ م. شروع شد...»^(۳۱) وی در جایی دیگر میزان بیسوادی را بسیار بالا ذکر می‌کند و اشاره می‌کند که آمارگیری سال ۱۹۵۶ م. یعنی تقریباً یک قرن پس از انتشار نخستین نشریه علمی، مبین این امر است که فقط ۱۵ درصد ایرانیانی که بیش از ده سال داشتند باسواد بودند.^(۳۲)

علاوه بر این لازم است که به وضعیت قدرت خرید و میزان درآمد مردم در زمان انتشار روزنامه علمی نیز مختصراً اشاره‌ای بکنیم. کنسول بریتانیا در رشت در سال ۱۸۷۸ م. / - مدتی پس از انتشار نشریه - ضمن توصیف آنکه گیلان از جمله ایالاتی است که از رفاه

میراث کاتب
 کتب مطبوعه در این سال
 فهرست و دست‌نویس
 از دست‌نویس‌ها
 فهرست و دست‌نویس
 از دست‌نویس‌ها

مجموعه فون
 (ذریع آئین)

(۱۳۲۰ هجری مطابق ۱۹۰۲ میلادی)

باز هم توصیه‌ای می‌نمایم

- قله‌بین در معارف‌شناسان -

ذریع سال است که کتابکوب با کتب گزیده و زبر و نرسیده‌ها خود را در کتابخانه
 آن تیسیم و هم‌اگر توشی تمیز می‌دهد از آن رساله‌ها که به دست‌نویس
 مندرج می‌گردد و در این تیسیم و تیسیم و تیسیم و تیسیم و تیسیم و تیسیم
 می‌رود و در این تیسیم و تیسیم و تیسیم و تیسیم و تیسیم و تیسیم
 شامل این‌ها و شامل این‌ها و شامل این‌ها و شامل این‌ها و شامل این‌ها
 باشد و شامل این‌ها و شامل این‌ها و شامل این‌ها و شامل این‌ها و شامل این‌ها

مورد نخست قریب سی سال پیش از ظهور روزنامه میرزا صالح منتشر
 شده‌اند. برای اطلاع بیشتر ر. ک: معتمدنژاد، دکتر کاظم. روزنامه‌نگاری -
 با فصلی جدید در بازنگری روزنامه‌نگاری معاصر. تهران: سپهر، چاپ
 سوم، ۱۳۶۸، صص ۴۴۸-۹؛ آرمیت، فریدون. امیرکبیر و ایران. تهران:
 خوارزمی، چاپ سوم، ۱۳۴۸، صص ۳۶۲-۳؛ نفیسی، سعید. ایرانشهر:
 نشریه کمیسیون ملی یونسکو در ایران. تهران: ۱۳۴۳، جلد دوم، ص
 ۲۴۸؛ مولانا، حمید. سیر ارتباطات اجتماعی در ایران. تهران: دانشکده
 علوم ارتباطات اجتماعی، ۱۳۵۸، ص ۴۳.

۳. مولانا، حمید. سیر ارتباطات اجتماعی در ایران. تهران: دانشکده علوم
 ارتباطات اجتماعی، ۱۳۵۸، صص ۷۸-۸۱.
 ۴. محیط طباطبائی، سیدمحمد. تاریخ مطبوعات ایران. تهران: بعثت،
 ۱۳۶۶، ص ۶۳.
 ۵. همان، صص ۶۳-۶۵.
 ۶. محسنیان راد، مهدی و محمد جعفری، سعید. «مجلات علمی -
 تخصصی ایران» رسانه، س ۲، تابستان ۱۳۷۰، ص ۲۳.
 ۷. همان، ص ۲۳.
 ۸. براون، (پروفیسور) ادوارد. تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره
 مشروطیت. ترجمه و تحشیه و تعلیقات تاریخی و ادبی به قلم محمد
 عباسی. تهران: معرفت، ۱۳۳۷، ص ۱۳۹.
 ۹. آلب، پیر. مطبوعات. ترجمه: فضل‌الله جلوه. تهران: سازمان انتشارات
 و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۸، ص ۱۴.
 ۱۰. همان، ص ۱۸.
 ۱۱. همان، ص ۲۴.
 ۱۲. آلب، پیر. همان، ص ۳۱.

۱۳. «گفتگو درباره مجلات علمی» (میزگرد). نشر دانش، س ۵، ش ۶، مهر -
 و آبان ۱۳۶۴، ص ۱۷.

۱۴. کیا، علی‌اصغر «بررسی عوامل مؤثر بر انتشار نشریات علمی در
 ایران» (پایان‌نامه فوق لیسانس در جامعه‌شناسی). تهران: دانشگاه تهران،
 دانشکده علوم اجتماعی، آذرماه ۱۳۷۰، ص ۶۵.

۱۵. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه. زیر نظر دکتر محمدعین و دکتر
 سیدجعفر شهیدی. حرف «م»، بخش اول، «م - مالیات». تهران: دانشگاه
 تهران، سازمان لغت‌نامه، ۱۳۵۲، ص ۴۶۷.

۱۶. محیط طباطبائی. پیشین، صص ۲۳۲-۲۳۳.
 ۱۷. محسنیان راد و محمد جعفری. پیشین، ص ۳۱ و ص ۲۳.

۱۸. محیط طباطبائی. پیشین، صص ۲۶-۲۷.
 ۱۹. صدرهاشمی، محمد. تاریخ جراید و مجلات ایران، اصفهان: کمال،
 چاپ دوم، ۱۳۶۳، جلد چهارم، ص ۴۵.

۲۰. محیط طباطبائی. پیشین و صص ۲۷-۲۸.
 ۲۱. مولانا، پیشین. صص ۸۱-۸۲.

۲۲. آرمیت، فریدون. اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار.
 تهران: خوارزمی، چاپ دوم، ۱۳۵۶، ص ۱۶.

۲۳. همان، ص ۱۷.
 ۲۴. همان، ص ۲۲.

۲۵. همان، ص ۳۸۶.
 ۲۶. عیسوی، چارلز. تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۲۱۵-۱۳۳۲ ه
 ق). ترجمه یعقوب آژند. تهران: ۲، ۳۵.

۲۷. همان، ص ۳۵.
 ۲۸. همان، ص ۲۹.

۲۹. همان، ص ۴۰.
 ۳۰. همان، ص ۴۱.

۳۱. همان، صص ۳۳-۳۴.
 ۳۲. همان، ص ۳۴.
 ۳۳. همان، ص ۶۰.

توصیف و تشریح کردیم می‌توان انتشار نخستین نشریه علمی ایران
 را در آن زمان، علی‌رغم تمامی کاستیها و وضعیتهایش، گامی مثبت
 تلقی کرد که بدون وجود افرادی معدود، روشن بین و دوراندیش
 نمی‌توانسته است صورت تحقق بپذیرد.

اکنون یکصد و سی و یک سال از انتشار نخستین نشریه علمی که
 در ایران انتشار یافته است می‌گذرد و در طی این مدت، جامعه ما از
 نظر ساختارهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و ارتباطی،
 دچار تحولات و دگرگونیهای کم و بیش اساسی شده است. حال بد
 نیست که چند سؤال اساسی در این زمینه مطرح کنیم و اگر نمی‌توانیم
 بدانها پاسخ دهیم دست کم بدانها بیندیشیم: ۱. نشریات علمی طی
 این مدت چه فراز و نشیبهایی را پیموده‌اند؟ ۲. چه نقش و کارکردی
 در تحرک و پویایی علمی و فرهنگی جامعه ایفا کرده‌اند؟ ۳. دلایل
 موفقیت یا شکست آنها و همچنین آثار مثبت یا منفی آنها بر ابعاد
 مختلف اجتماعی چه بوده است؟ ۴. چه نقش و جایگاهی در
 گسترش علم در دنیا داشته و اینک دارند و از چه جایگاه و منزلتی در
 جامعه برخوردار بوده و هستند؟ ۵. چگونه می‌توان از این رسانه‌ها
 برای پویایی و تحرک علمی - فرهنگی جامعه بهره گرفت؟ ۶. کدام
 نشریات علمی و با چه ویژگیها و خصوصیاتی برای جامعه ما
 مطلوبند؟ و نهایت آنکه این رسانه‌ها برای ما چه می‌توانند انجام
 دهند؟

یادداشتها

۱. برای اطلاع بیشتر در این زمینه‌ها ر. ک: «گامهای نخست برای توسعه
 مطبوعاتی» (سرمقاله). رسانه: فصلنامه مطالعاتی و تحقیقاتی وسایل
 ارتباط جمعی. سال ۲، ش ۲، تابستان ۱۳۷۰، ص ۳؛ کیا، علی‌اصغر.
 «بررسی عوامل مؤثر بر انتشار و عدم انتشار نشریات علمی در ایران،
 (پایان نامه فوق لیسانس در جامعه‌شناسی)، تهران: دانشگاه تهران،
 ۱۳۷۰، ص ۵۲، و همچنین: «گزارش جهانی ارتباطات ۱۹۹۰» (اقتباسی از
 گزارش مبنای ارتباطات ۱۹۹۰ توسط یونسکو). رسانه، سال ۲، ش ۱،
 بهار ۱۳۷۰، صص ۶۴-۶۵.

۲. روزنامه‌های فارسی‌زبانی که در هندوستان پیش از انتشار اولین
 روزنامه در ایران منتشر می‌شدند عبارت بودند از: اخبار، هندوستانی،
 سلطان‌ال‌اخبار، مهرمنیر، مرآت‌ال‌اخبار، شمس‌ال‌اخبار، سیدال‌اخبار. دو